

पुष्करः

खड्गफलम् । पद्मम् । (यथा, रामायणे ।
२ । ६५ । १४ ।

“सखीवच्च विगाहस्व सीते ! मन्दाकिनीं
नदीम् ।

कमलान्वमञ्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ! ॥”
तीर्थभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥”
अस्य अन्यदिवरणं पुलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्ट-

यम् ॥ कुल्लोषधम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १८५ ॥
(यथास्य पर्यायः ।

“उक्तं पुष्करभूलन्तु पौष्करं पुष्करश्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काष्ठीरं कुल्लभेदमिमं जगुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सङ्गकोषः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥

काण्डम् । द्वीपभेदः । इति मदिनी । रे, १८७ ॥
(अस्य विवरणं पुलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुडम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ * ॥

पुष्करः, पुं, (पुष् + “पुषः कित् ।” उणा० ४ । ४ ।
इति करन् । स च कित् ।) रोगविशेषः । नाग-

विशेषः । सारसपत्नी । वृषभेदः । स तु नल-
राजभाता । (यथा, महाभारते । २ । ५६ । ३१ ।

“ स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीय नलेन वै ॥”

अयं हि कलिसाहाय्येन अलद्यते नलं विजित्वा
निषधाधिपोऽभवत् । एतद्वृत्तान्तं महा-

भारते वनपर्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
वरुणपुत्रः । इति मेदिनी । रे, १८७ ॥ (वाद्य-

विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६१ ।
“प्रावाद्यन्त ततस्त्वत्र वेणुवीणादिदहुराः ।

पणवाः पुष्कराश्चैव षडङ्गाः पटहानकाः ॥”)
पञ्चतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पुष्करद्वीपवर्णनं
यथा,—

सुत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ।
चीरार्णवं समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ॥

एक एवात्र विप्रेन्द्राः पञ्चतो मानसोत्तरः ।
योजनानां सहस्राणि चोर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥

तावदेव च विस्तोर्णः सर्वत्र परिमण्डलः ।
स एव द्वीपो यश्चाहं मानसोत्तरसंज्ञितः ॥

एक एव महासातुः सन्निवेशाद्द्विधाकृतः ।
तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ तु द्वौ पुण्यां जनपदौ शुभौ ॥

अपरी मानवस्थाप्य पञ्चतस्यानुमण्डलौ ।
महावीतं स्मृतं वर्षं धातक्रीषणमेव च ॥

खादूदकेनोदधिना पुष्करः परिभाषितः ।
तस्मिन्द्वीपे महावृष्टौ न्यग्रोष्ठोऽमरपूजितः ॥

तस्मिन्नवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
तत्रैव मुनिशार्दूलाः शिवनारायणालयम् ॥

वसन्त्यत्र महादेवो हरार्हो हरिरश्चयः ।
संपूष्यमानो ब्रह्मचारीः कुमारार्द्यैश्च योगिभिः ॥

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैरीश्वरः कृष्णपिङ्गलैः ।
सुस्थास्तत्र प्रजाः सर्वा ब्राह्मणाः सट्शलिघः ॥

पुष्करः

निरामया विशोकश्च रागद्वेषविवर्जिताः ।
सत्वावृते न तत्रास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥

न वर्णाश्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्वताः ।
परेण पुष्करस्थाप्य समावृत्य स्थितो महान् ॥

खादूदकः समुद्रस्तु समन्ताद्द्विजसत्तमाः ।
परेण तस्य महती दृष्टने लोकसंस्थितिः ॥”

इति कौर्मि ४७ अध्यायः ॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्थराजा । तस्य रथः । यथा,—
“लोकेश्वरः सोऽपि वृभिर्मुनीन्त्रै-

र्देषैः सहेन्द्रेण ब्रह्मचारौ ।
द्वीपे शुभे पुण्यजनेषुते

उवाच राजा स तु पुष्करस्यः ॥
तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि

सदोच्यते देवगणैः ससिद्धैः ।
तेनैव यानेन तथासुलेन

बभूव भान्वा तमयाञ्जयन्ति ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

ब्रह्मकृततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूप-
तीर्थम् २ सुखदर्शनम् ३ । तत्र ज्येष्ठपुष्कर-

मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकास्तयो हृदाः ।
तस्य परिमाणं शतयोजनमण्डलम् । इति पद्म-

पुराणम् ॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं
यथा,—

“मकरस्थो यदा भानुस्तदा देवगुरुर्वदि ।
पूर्णिमायां भानुवारे गङ्गा पुष्कर ईरितः ॥

गङ्गोत्तम्यां प्रयागे च कौटिल्यग्रहेः समः ।
सिंहसंस्थे दिनकरे तथा जीवेन संयुते ॥

पूर्णिमायां गुरोर्वारे गोदावस्थास्तु पुष्करः ।
तत्र ज्ञानश्च दानश्च सर्वं कौटिल्यं भवेत् ॥

मेघसंस्थे दिवानाथे देवानाश्च परोहिते ।
सोमवारे सिताहस्यां कावेरी पुष्करो मतः ॥

कर्कटस्थे दिवानाथे तथा जीवेन्द्रवासरे ।
अमायां पूर्णिमायां वा कृष्णा पुष्कर उच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यम् ॥
मेघनायकविशेषः । तत्परिज्ञानं यथा,—

“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सर्वत्र पुष्करं द्रोणमसुदम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य फलम् । यथा,—

“पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुन्वरा ।
विग्रहोपपत्ता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि-ममपादनञ्च-चटिताशुभ-
जनकयोगविशेषः । यथा,—

“पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफलगुनी ।
पूर्वभाद्रं विशाखा च रविभौमशुभेश्वराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
एतेषामेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥

जाते तु नारजो योगो ऋते भवति पुष्करः ।
त्रिगुणं फलदो दृष्टौ नष्टे हृते ऋते तथा ॥

प्रथमे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीडयेत् ।
देवोऽपि यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥

पुष्करः

अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं होमयेदद्युतं बुधः ।

अशक्तश्च सुवर्णादिरानं कृष्याद्यथाविधि ॥”
समर्थश्चेद् वराहसंहितोक्तं अद्युतहोमादिकं

कृष्यात् । वाक्यं यथा,—
श्रीविष्णुरोम् तत् सदद्यासुके मास्यसुकपचेऽसुक-

तिथौ असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुक-
गोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्माखण्डपुष्करयोग-

कालीनभरणजन्यदोषशमनकामः इदं काञ्चनं
श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणयायाहं

ददे । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोम-
कर्मणी करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व-

मशौचेऽपि कर्तव्यम् । यथा दत्तः ।
सुखकाले त्वदं सर्वं सुतकं परिकीर्तितम् ।

आपद्गतस्य सर्वस्य सुतकेऽपि न सुतकम् ॥”
इति शुद्धिकारिका ॥ * ॥

अपि च ।

“पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफलगुनी ।

पूर्वभाद्रं विशाखा च षड्भेदे वै त्रिपुष्कराः ॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शनिभौमी रविश्चैव वाराश्चैते त्रिपुष्कराः ॥
एते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके ।

हिमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके ॥
योऽग्ने मासि संपूर्णे कुटुम्बं पीडयेद्बुधम् ।

अन्तेऽप्युपान्ते मध्ये च पुष्करो हन्ति नान्यथा ॥
तद्दोषप्रशमार्थं तु होमयेदद्युतं बुधः ।

तिलज्जोह्वयवाञ्छेव कृत्वाप्येन समन्तथा ॥
चीरेणैव तथाचार्यो जुहुयाद्भक्तिभावतः ।

चरुश्च अपयेत्तत्र प्रान्ते कृष्यादलितनथा ॥
वैकङ्कीडुम्बराश्वत्येः प्रबोकाद्योत्तरं शतम् ।

एकैकं त्रिचिच्युक्तं दर्भेण परिवेष्टितम् ॥
यमाय वकङ्कतेन धर्मायोडुम्बरेण च ।

अश्वत्येऽश्विचगुमाय जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥
तदद् दृत्तिलाञ्छेव तथा समिधमेव च ।

एकीकृत्य समं सर्वं चरुमाश्रित्य होमयेत् ॥
यवग्रीहितलेयुक्तं तदुल्लं अपयेच्चरुम् ।

दधिमध्वाण्यसंयुक्तं होमः सहस्रसंख्यया ॥
वैकङ्काडुम्बराश्वत्येऽहोमयेदधिपूर्वकम् ।

यमं धर्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरुषं तथा ॥
तिथिं वारं तथा ऋतं पूजयित्वा तु होमयेत् ।

पञ्चवर्गेन चूर्णेन कृष्याद्दि पद्ममण्डलम् ॥
यमं धर्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत् क्रमशस्ततः ।

तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च ह्यवासासा ॥
बंशयित्वा यमं तत्र स्थापयेत्तौहनिर्मितम् ।

दृत्तप्रपूरिते पात्रे कांस्यपात्रे निरञ्जनम् ॥
रौप्याकृतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

गुडप्रपूरिते पात्रे ताम्रपात्रे च मन्त्रिण्यम् ॥
खर्णाकृतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

चीरप्रपूरिते पात्रे प्रस्तरपात्रे च पुष्करम् ॥
कृष्णाकृतिं कृष्णवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

सुवर्णतुल्यमर्द्धं वा अथवा शक्तिभावतः ॥
प्रतिमाश्च समाः सर्वाः क्रमात्तत्र नियोजिताः ।

त्रीहो यजे तथा धान्यं क्रमात् पात्रत्रयन्ततः ॥